

An Examination of the Invalidity of Long-term Differential Contracts in the Case of Homogeneity and Non-measurability and Disproportionality of the Exchanged Items¹

Seyyed Ali Sedaghat¹

1. Professor of Advanced Levels, Islamic Seminary of Qom, Qom, Iran.
ali.sedaghat1372@gmail.com

Abstract

In many barter contracts, the inequality of the value of the exchanged items leads to the contract being concluded in a differential manner, and the amount of the exchanged items is not equal. According to the agreed principle among Shia jurists, in these differential contracts, if the exchanged items are of the same class measure or weight, this contract is considered "usury" (riba) and is therefore invalid. However, in addition to this, some jurists have proposed a principle regarding contracts where the exchanged items, although not measurable or weighable, are still considered to be of the same genus. They have stated that such contracts can only be valid if the exchange is done in a cash manner. Therefore, the question is whether this contract can also be valid in a long-term form (deferred or forward), or can it only be valid in a cash transaction? This research, using a scriptural-revelatory method and analytical-critical data

1. **Cite this article:** Sedaghat, S. A. (2024). An Examination of the Invalidity of Long-term Differential Contracts in the Case of Homogeneity and Non-measurability and Disproportionality of the Exchanged Items. *Journal of Fiqh*, 31(117), pp. 7-42.
<https://doi.org/10.22081/jf.2024.68086.2752>

* **Publisher:** Islamic Propagation Office of the Seminary of Qom (Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran). ***Type of article:** Research Article

 Received: 20/12/2023 • **Revised:** 19/03/2024 • **Accepted:** 12/05/2024 • **Published online:** 21/07/2024

© The Authors

processing, has reached the conclusion that there is not sufficient evidence to require the condition of being a cash transaction for the validity of this contract. Rather, in accordance with the general principles of the validity of contracts, the ruling should be that this contract is valid even in a long-term (deferred) form. Therefore, one cannot, by relying on the presented evidence for invalidity, consider the general principle of the validity of sale contracts in the Civil Code, which also includes this type of transaction, as invalid according to Article 4 of the Constitution.

Keywords

Differential contract, Transactional usury/riba, Barter contract, Conditions of the exchanged items, deferred sale.

بررسی بطلان قراردادهای تفاضلی مدت‌دار در صورت هم‌جنس و غیرمکمل و موزون بودن عوضین^۱

سیدعلی صداقت^۱

۱. مدرس سطوح عالی حوزه علمیه قم، قم، ایران.

ali.sedaghat1372@gmail.com

چکیده

در بسیاری از قراردادهای پایاپای، ناهمسازی ارزش عوضین، سبب می‌شود قرارداد به صورت تفاضلی منعقد شود و مقدار عوضین با یکدیگر همسان نباشند. ضابطه مورد اتفاق فقیهان شیعی در این قراردادهای تفاضلی آن است که اگر عوضین یک قرارداد مکمل یا موزون بوده و با یکدیگر هم‌جنس باشند، این قرارداد «ریا» و باطل است؛ اما افزون‌براین برخی از فقیهان دربارهٔ قراردادی که عوضین آن هر چند مکمل یا موزون نیستند، با یکدیگر هم‌جنس می‌باشند، این ضابطه را مطرح کرده‌اند که تنها در صورت نقدی بودن می‌توانند صحیح باشند؛ بنابراین پرسش آن است که آیا این قرارداد به صورت مدت‌دار (نسیه یا سلف) نیز صحیح است یا اینکه تنها به صورت نقدی می‌تواند صحیح باشد؟ این پژوهش با روش نقلی - و حیاتی و با داده‌پردازی تحلیلی - انتقادی اطلاعات، به این نتیجه دست یافته است که برای اشتراط نقدی بودن این قرارداد دلیل کافی وجود ندارد و باید مطابق اطلاقات صحت قراردادهای حکم به صحت این قرارداد حتی به صورت مدت‌دار شود؛ بنابراین نمی‌توان با استناد به ادلهٔ ارائه‌شده برای بطلان، اطلاق صحت بیع در قانون مدنی را که شامل این معامله نیز می‌شود، طبق اصل چهارم قانون اساسی نامعتبر دانست.

کلیدواژه‌ها

قرارداد تفاضلی، ربای معاملی، قرارداد پایاپای، شروط عوضین، بیع مدت‌دار.

۱. **استناد به این مقاله:** صداقت، سیدعلی. (۱۴۰۳). بررسی بطلان قراردادهای تفاضلی مدت‌دار در صورت هم‌جنس و غیرمکمل و موزون بودن عوضین. فقه، ۳۱(۱۱۷)، صص ۷-۴۲.

<https://doi.org/10.22081/jf.2024.68086.2752>

* نوع مقاله: پژوهشی؛ ناشر: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم (پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران) © نویسندگان
 تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۲۹ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۱۲/۲۹ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۲۳ • تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۳/۰۴/۳۱

۹
فقه

مقدمه

روشن است که قریب به اتفاق قراردادهای تبادل کالا در مقابل کالا (پایپای)، قراردادهایی هستند که به دلیل ناهمسانی ارزش عوضین نسبت به یکدیگر، مقدار عوض با معوض همسان نیست؛ از این دسته قراردادهایی که مقدار عوضین آنها با یکدیگر همسان نیست، به اختصار با عنوان «قراردادهای تفاضلی» یاد می‌کنیم. تقسیم دیگر قراردادهای، به اعتبار «شیوه اندازه‌گیری عوضین» و «هم‌جنس بودن یا نبودن عوضین» است که در این مقاله، آن دسته از قراردادهایی بررسی می‌شوند که اولاً، معیار سنجش مقدار عوضین، نه وزن یا پیمانانه، بلکه مثلاً تعداد یا مترای است و ثانیاً، عوضین از یک جنس هستند. برای این دسته از قراردادهای، نمونه‌های متعددی می‌توان بر شمرد:

- قراردادهایی که طبق آنها مقدار کمتری از سهام یک شرکت ارزشمندتر با مقدار بیشتری از سهام یک شرکت کم‌ارزش‌تر مبادله می‌گردند؛ البته بنا بر آنکه در قراردادهای خرید و فروش سهام، نفس اوراق بهادار را مورد مبادله بدانیم و نه دارایی‌های عینی شرکت سهامی را.
- برخی از خرید و فروش‌های روزمره همچون قراردادی که طبق آن، یک خانه بزرگ در مقابل دو خانه کوچک یا یک توپ پارچه‌درجه یک در مقابل دو توپ پارچه‌درجه دو مبادله می‌گردند. امروزه فراوانی این گونه از معاملات، به اندازه‌ای است که برخی از وبگاه‌های داخلی (cheebachee.com) و بسیاری از وبگاه‌های خارجی (از جمله: Homeexchange.com؛ Swapstyle.com؛ Bookins.com؛ Zwaggle.com) به طور اختصاصی به واسطه‌گری این گونه از تبادلات روی آورده‌اند.
- قراردادهای نوسازی خودروها یا تجهیزات شرکت‌ها که مثلاً طبق یک قرارداد، کل تجهیزات فرسوده یک پالایشگاه نفت در مقابل نصف همان تجهیزاتی که نو ساخته شده، مبادله شوند.

اکنون که رواج این گونه از قراردادهای تفاضلی روشن شد، شایسته است بدانیم که شماری از فقیهان این قراردادها را تنها در صورتی صحیح می‌دانسته‌اند که به صورت

نقدی منعقد کردند و انعقاد آنها به صورت مدت‌دار (چه سلم و چه نسبه) را باطل می‌شمارند.

توضیح بیش‌تر آنکه ضابطه مورد اتفاق فقیهان امامیه درباره قراردادهای تفاضلی آن است که قراردادی که طبق آن دو کالای مکیل یا موزون که با یکدیگر هم‌جنس هستند، در مقابل یکدیگر مبادله شود، «ربا» و «باطل» است (طوسی، ۱۴۰۷ق، «الف»، ج ۳، صص ۴۳-۴۴). حتی اگر قیمت عوضین با یکدیگر همسان باشد و ازین‌رو مثلاً نمی‌توان یک گرم طلای نو را در مقابل دو گرم طلای مستعمل مبادله کرد؛ اما افزون‌براین ضابطه، برخی از بزرگان برآن‌اند که آن دسته از قراردادهای تفاضلی که عوضین اگرچه مکیل یا موزون نیستند، ولی با هم هم‌جنس‌اند نیز تنها در صورت نقدبودن می‌توانند صحیح باشند؛ بنابراین پرسش اصلی این مقاله آن است که آیا دلیل کافی بر تقیید اطلاعات صحت قراردادها به لزوم نقدی‌بودن این گونه از قراردادهای پایاپای تفاضلی وجود دارد یا طبق نظری که نظر مشهور میان فقیهان دانسته شده است (یزدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۳۰؛ بجنوردی، ۱۴۱۹ق، ج ۵، ص ۱۰۳؛ سیستانی، ۱۴۴۰ق، ص ۳۵)، باید به صحت قراردادهای مدت‌دار در این فرض حکم کرد؟

البته با وجود جستجوی گسترده، هیچ مقاله‌ای در این زمینه نیافتیم؛ هرچند شماری از پژوهشگران درصدد اثبات تحقق ربا در معدودات برآمده‌اند، متمایل (شعب و دیگران، ۱۴۰۰) یا جازم (یوسفی و مادرشاهی، ۱۳۹۶) شده‌اند به اینکه کالاهای معدود نیز بدون هیچ تفاوتی با کالاهای مکیل و موزون، در صورتی که عوضین با یکدیگر هم‌جنس باشند، بستر «ربای معاملی» هستند و حتی اگر به صورت نقدی منعقد شوند، باطل می‌باشند. برخی نیز این سخن را در کالاهای معدودی که نقش تعیین‌کننده‌ای در زندگی مردم داشته باشد، مطرح کرده و پذیرفته‌اند (فتحی‌نیا، ۱۳۸۷).

اما نظر به اینکه تحقق ربا در غیر کالاهای مکیل و موزون به روشنی در دو روایت معتبر (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۱۴۶؛ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۲۷۵؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، «ب»، ج ۷، صص ۱۹ و ۱۷) و اجماعات منقوله (طوسی، ۱۴۰۷ق، «الف»، ج ۳، ص ۵۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۶۷۰؛ حلی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۲۵۸؛ علامه حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۰، ص ۱۴۳) نفی شده است و دست‌کم نظر مشهور

فقیهان آن است که ربا تنها در کالاهای مکمل یا موزون قابل تحقق است (صدوق، ۱۴۱۵ق، ص ۳۷۴؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، «الف»، ج ۳، ص ۵۰؛ طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۲، ص ۹۰؛ حلی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۲۵۳؛ علامه حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۶۱؛ شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۲۹۷؛ کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۲۶۹؛ بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۱۹، ص ۲۵۱) و در هیچ یک از روایت‌ها مورد استناد برای بطلان قرارداد مدت‌دار مبادله معدودات هم‌جنس معذور «ربا» مطرح نشده است، پیش‌فرض این مقاله «عدم تحقق ربا در کالاهای معدود» قرار داده شده است و تنها اشتراط نقضبودن این قرارداد - که ادله روایی قابل توجهی می‌تواند داشته باشد و شماری از فقیهان بدان ملتزم شده‌اند - بررسی شده است.

۱. نگاهی به آرای فقیهان

فقیهانی همچون: ابن ابی عقیل و ابن جنید (به نقل از: شهید اول، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۱۱۹)، شیخ مفید (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۶۰۴)، شیخ طوسی در برخی کتاب‌های ابتدایی اش (طوسی، ۱۴۰۰ق، ص ۳۷۷)، سلار (سلار، ۱۴۰۴ق، ص ۱۸۰) و ابن حمزه (ابن حمزه، ۱۴۰۸ق، ص ۲۵۴) در کالاهای معدود و آیه‌الله سیستانی (سیستانی، ۱۴۴۰ق، ص ۴۶؛ سیستانی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۷۳)، «نقضبودن» را شرط صحت قرارداد مورد بحث دانسته‌اند و به بطلان آن به صورت سلف یا نسیه حکم کرده‌اند؛ اما در سوی دیگر، علی بن ابراهیم (طبق نقل کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۱۹۲)، شیخ طوسی در برخی از کتاب‌های متأخر (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۲، ص ۸۹)، ابن ادریس (حلی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۲۵۷)، علامه حلی (علامه حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۰، ص ۱۴۷؛ علامه حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۶۱)، محقق کرکی (کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۲۶۹)، صاحب جواهر (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۳، ص ۳۵۹)، صاحب عروه (یزدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۳۰) و نیز آیه‌الله خوانساری (خوانساری، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص ۲۵۶) در شمار بزرگانی هستند که قرارداد مدت‌دار را نیز تجویز فرموده‌اند و بسیاری دیگر از بزرگان نیز به صورت مطلق، معامله تفاضلی معدودات را صحیح شمرده‌اند (صدوق، ۱۴۱۵ق، ص ۳۷۴؛ حکیم، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۷۲؛ خویی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۵۲).

۲. ادله اشتراط نقدبودن معامله مورد بحث

روایت‌هایی که ممکن است به عنوان مستند این نظر مطرح شوند، عبارت‌اند از:
الف) «رَوَى أَبَانٌ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ وَ حَمَّادِ بْنِ عُثْمَانَ عَنْ عُثَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَلِيٍّ
الْحَلْبِيِّ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام يَقُولُ: مَا كَانَ مِنْ طَعَامٍ مُخْتَلَفٍ أَوْ مَتَاعٍ أَوْ شَيْءٍ مِنْ
الْأَشْيَاءِ يَتَفَاوَضُ فَلَا بَأْسَ بِبَيْعِهِ مِثْلَيْنِ بِمِثْلِ يَدَا يَدٍ فَأَمَّا نَظَرُهُ فَلَا تَضَلُّحُ» (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳،
ص ۲۷۹؛ و نقل کلینی با سند مرسل: ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۱۹۱). عبید الله بن علی حلبی گوید: از امام
صادق عليه السلام شنیدم که می‌فرمود: چیزی از طعام که هم‌جنس (با سوی دیگر معاوضه)
نباشد یا کالا یا هر چیزی که تفاضلی (بیشتر از سوی دیگر مبادله) باشد، اشکالی ندارد
که به صورت دو به یک و نقدی فروخته شود، ولی در صورتی که مدت‌دار باشد، (این
معامله) صلاحیت ندارد».

بررسی سند حدیث: وثاقت راویان یادشده در سند که روشن است. طریق شیخ
صدوق به «ابان بن عثمان احمر» (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۴۸۴) و «حماد بن عثمان» (صدوق،
۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۴۵۳) نیز صحیح می‌باشد. شیخ طوسی نیز این روایت را با سه سند صحیح
نقل می‌کند (طوسی، ۱۴۰۷ق «ب»، ج ۷، صص ۹۳-۹۴).

کیفیت دلالت حدیث: دلالت روایت هم‌نظر به دو نکته است:

اول: اگرچه حضرت لزوم نقدی بودن فروش «طعام» را که معمولاً به گندم اطلاق
می‌شود که مکیل یا موزون است، با قید «مختلف»، ویژه صورت ناهم‌جنس بودن عوضین
دانستند، اما برای دیگر کالاها («متاع أو شیء من الأشياء»)، این قید را نیاورده‌اند؛ پس
قرارداد تفاضلی دیگر کالاها (از جمله معدودات) در صورتی که با یکدیگر ناهم‌جنس
باشند، تنها در صورتی صحیح است که نقد باشد.

دوم: لفظ «لا تصلح» در حکم به بطلان ظهور دارد؛ زیرا در بسیاری از کتاب‌های
لغت، «صلاح» به «نقیض فساد» (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۳۰۳؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۴۸۹؛
ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۵۱۶؛ فیومی، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۴۵؛ سیدعلی خان، ۱۳۸۴ق، ج ۴، ص ۴۰۸؛ مرتضی
زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۱۲۵؛ مصطفوی، ۱۴۰۲ق، ج ۶، ص ۲۶۵) و «فساد» به «نقیض صلاح» (فراهیدی،

۱۴۱۰، ج ۷، ص ۲۳۱؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۳۳۵؛ مصطفوی، ۱۴۰۲، ج ۹، ص ۸۴ تفسیر شده و بنابراین «لا یصلح» نیز به معنای «یفسد» است.

همچنین نظر به استعمال بسیار زیاد لفظ «لا یصلح» در معنای بطلان در روایات (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۳۹۶ و ج ۴، ص ۳۶۷ و ج ۵، صص ۱۳۵، ۱۷۸، ۲۲۸، ۴۲۰ و ۴۴۵)، تردیدی باقی نمی‌ماند در اینکه در مواردی که این کلمه در عبارت‌های بیانگر حکم وضعی به کار رود که قرارداد مورد بحث نیز از آن جمله است، به‌طور حتم بر «نفی صلاحیت و قابلیت» دلالت دارد و جز حکم وضعی «بطلان» از آن بر نمی‌آید.

شاید از همین جهت، بسیاری از فقیهان از روایت‌هایی که از این لفظ در مقام بیان حکم وضعی استفاده شده است، «بطلان» را برداشت کرده‌اند (محقق حلی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۳۳؛ علامه حلی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۲۷۹؛ فاضل اصفهانی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۲۱۲؛ بحر العلوم، ۱۴۲۷، ج ۱، ص ۴۰۴) و حتی طبق یک روایت، پس از به‌کار رفتن این لفظ در بیان امام علیه السلام، راوی نیز حکم به بطلان را برداشت کرده است، از چرایی حکم به بطلان می‌پرسد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۳۹۸؛ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۰۴).

نقد و بررسی: به نظر می‌رسد همان‌گونه که علامه حلی (علامه حلی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۱۴۶)، محقق اردبیلی (اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۸، ص ۴۶۱) و مجلسی اول (مجلسی اول، ۱۴۰۶، ج ۷، ص ۲۸۱) از روایت برداشت کرده‌اند، عرف قید «مختلف» را قید «متاع أو شیء من الأشياء يتفاضل» نیز می‌انگارد و در نتیجه این دو تعبیر را تنها ناظر به کالاهایی می‌داند که همچون «طعام»، مکمل یا موزون باشند و نه دیگر کالاها؛ اما اگر این مطلب هم پذیرفته نشود، باز تمسک به این روایت برای اثبات اشتراط نقدبودن در قرارداد مورد بحث، صحیح نیست؛ زیرا همان‌گونه که ناهم‌جنس بودن «متاع أو شیء من الأشياء يتفاضل» با عوض دیگر مبادله در روایت ذکر نشده، هم‌جنس بودن آنها با یکدیگر هم در متن روایت ذکر نشده است؛ حال آنکه کسانی که به اشتراط قرارداد مورد بحث به نقدبودن قایل‌اند، تنها در صورتی که عوضین با یکدیگر هم‌جنس باشند، به این نظر معتقدند؛ بنابراین بر فرض که این روایت دلالت داشته باشد بر آنکه معامله تفاضلی کالاهای غیرمکمل و موزون مقید به نقدبودن است؛ هرچند عوضین با یکدیگر ناهمسان باشند یا

باید حجیت آن به دلیل مخالفت با ضرورت فقه و روایت موثقه منصور بن حازم که مطلق معامله تفاضلی کالاها را غیر مکمل و موزون را تجویز می‌کند (طوسی، ۱۴۰۷ق «ب»، ج ۷، ص ۱۱۹)، نفی شود یا بر بیان کراهت این عمل حمل گردد.

ب) «مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَنِ الْعَبْدِ بِالْعَبْدَيْنِ وَالْعَبْدِ بِالْعَبْدِ وَالذَّاهِمِ قَالَ لَا بَأْسَ بِالْحَيَوَانِ كُلِّهِ يَدَأُ يَدًا (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۱۹۱؛ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۲۸۰؛ طوسی، ۱۴۰۷ق «ب»، ج ۷، ص ۱۱۸). عبد الرحمن بن ابی عبد الله گوید: از امام صادق علیه السلام درباره مبادله یک برده با دو برده و یک برده با یک برده و مقداری درهم پرسیدم؛ ایشان فرمود: همه تبادلات حیوان با حیوان در صورتی که نقدی باشد، جایز است.

ج) «عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ وَ مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ شاذَانَ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى وَ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ جَمِيلٍ عَنْ زُرَّارَةَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: الْبُعِيُّ بِالْبُعِيِّ وَالذَّابَّةُ بِالذَّابَّتَيْنِ يَدَأُ يَدًا لَيْسَ بِهِ بَأْسٌ (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۱۹۰). زراره از امام باقر علیه السلام نقل می‌کند که فرمود: «مبادله یک شتر در مقابل دو شتر و یک جنبنده در مقابل دو جنبنده به صورت نقدی اشکالی ندارد».

وضعیت سند حدیث «ب» و «ج»: همه راویان این دو روایت، به روشنی توثیق شده‌اند جز «عبدالله بن محمد» در روایت ب که او هم بنابر این مبنای رجالی که «بسیار روایت کردن بزرگان شیعه از یک راوی، سبب کشف وثاقت او از دیدگاه ایشان می‌شود»^۱ قابل توثیق است؛ زیرا در کتب اربعه، «محمد بن احمد بن یحیی بن عمران اشعری» از او ۵۵ روایت و «محمد بن یحیی عطار» ۱۳۸ روایت از او نقل کرده است.

کیفیت دلالت حدیث «ب» و «ج»: در نگاه اول، دلالت این دو روایت بر بطلان معامله مورد بحث، متوقف بر دو نکته به نظر می‌رسد:

نخست آنکه، مطابق فرمایش برخی از بزرگان (ایروانی، ۱۴۲۲ق، ج ۱، صص ۱۵۶-۱۵۷؛

۱. از جمله بزرگان قابل به این مبنای رجالی، آیه الله شیری زنجانی هستند (شیری، بی تا، ج ۱۹، ص ۶۰۴۹).

برجردی، ۱۴۱۵ق، ص ۲۹۴؛ اراکی، ۱۳۷۵، ص ۳۲۲؛ خویی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۶۰ و ج ۴، ص ۲۷۱)، وصف مفهوم جزئی و فی الجمله داشته باشد و «یداً بیداً» دال بر آن باشد که ذات این معامله (فارغ از تقید به نقدبودن)، خالی از «بأس» نیست و چون میان دیگر افراد معامله کالا به کالا (معامله نسبه و سلف) احتمال فرق نیست، در همه معاملات مدت دار، «بأس» وجود دارد؛ اما بنا بر انکار کلی مفهوم وصف که برخی دیگر از بزرگان بدان معتقدند (حائری، ۱۴۱۸ق، ص ۲۰۱؛ خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، ص ۴۳؛ تبریزی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۳۶۰)، استدلال به این روایت درست نخواهد بود.

دیگر آنکه «ثبوت بأس (مفهوم «لا بأس»)، ظهور در خصوص حکم حرمت (تکلیفی یا وضعی، به تناسب مورد) داشته باشد و با کراهت قابل جمع نباشد؛ این نکته را هم شماری از بزرگان منکر شده‌اند (اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۳۱۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۶۲؛ ۳۷؛ میرزای قمی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۳۴۲؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۳، ص ۳۶۱؛ کاشف الغطاء، ۱۴۲۲ق، ص ۱۱۹؛ همدانی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۳۵۶؛ آخوند خراسانی، ۱۴۰۶ق، ص ۲۸۱؛ خوانساری، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص ۳۴۱؛ خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۵، ص ۶۰۴).

اما با دقت بیشتر به نظر می‌رسد که دلالت روایت متوقف بر نکته نخست نیست؛ زیرا بزرگان منکر مفهوم وصف نیز مکرر در فقه، از مفهوم وصف در صورتی که گوینده در صدد تحدید و تبیین دقیق ضابطه باشد، بهره برده و تصریح کرده‌اند که حتی بنا بر نپذیرفتن مفهوم وصف، اخذ وصف در این عبارات‌های قانونی، قرینه بر وجود مفهوم است (انصاری، ۱۴۱۵ق «الف»، ص ۲۶۴؛ انصاری، ۱۴۱۵ق «ج» ص ۴۷۳؛ رشتی، ۱۴۰۱ق، ج ۱، ص ۴۲؛ شیرازی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۱۰۸؛ نائینی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۳۳؛ نائینی، ۱۳۷۳ق، ج ۱، ص ۲۲۰؛ محقق داماد، ۱۴۰۱ق، ج ۲، ص ۱۸۳؛ خوانساری، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص ۸۶؛ خویی، بی تا، ج ۷، ص ۱۶۲).

حال نظر به اینکه راوی از خصوص قرارداد نقدی پرسش نکرده است تا اخذ قید «نقدی بودن»، به دلیل طرح این قید در پرسش راوی باشد و معامله مدت دار هم نادر نیست تا قید «یداً بیداً»، به عنوان قید غالبی بیان شده باشد و عبارت نیز در قالبی کلی، قانونی و ضابط گونه بیان شده است، هیچ وجه عرفی برای اخذ این وصف جز برای بیان «وجود بأس در غیر معامله نقدی» به نظر نمی‌رسد.

اثبات نکته دوم نیز نظر بدان است که همان گونه که محقق نراقی فرموده‌اند (نراقی، ۱۴۱۷ق، صص ۶۷-۶۸)، ب‌أس در لغت به «جنگ» (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۷، ص ۳۱۶)، «شدت» (جوهری، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص ۹۰۶؛ ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۳۲۸؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۱۵۳) و «عذاب» (حمیری، ۱۴۲۰ق، ج ۱، ص ۶۹۳) تفسیر شده است و در قرآن کریم نیز در «جنگ» (بقره، ۱۷۷؛ احزاب، ۱۸) و «عذاب» (غافر، ۸۴؛ انبیاء، ۱۲) به کار رفته است و این معانی و مصادیق با «کراهت اصطلاحی» تناسبی ندارد و از این رو بسیاری از بزرگان، مفهوم «لا ب‌أس» را به تناسب مورد، ظاهر در حکم تکلیفی الزامی یا حکم وضعی بطلان دانسته‌اند (عاملی، ۱۴۱۱ق، ج ۷، ص ۲۷۵؛ فاضل اصفهانی، ۱۴۱۶ق، ج ۴، ص ۶؛ انصاری، ۱۴۱۵ق «ب»، ج ۱، ص ۳۱۳؛ انصاری، ۱۴۱۵ق «د»، ج ۶، ص ۲۸۸؛ حائری یزدی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۵۶؛ خویی، ۱۴۱۸ق، ج ۱۲، صص ۴۳۴-۴۳۵؛ سیستانی، ۱۴۴۰ق، ص ۴۲).

نقد و بررسی: اولاً، نسخه‌ای که از روایت «ب» در مقام استدلال نقل شده است، تنها نسخه از این حدیث نیست؛ بلکه طبق نقل استبصار (طوسی، ۱۳۹۰ق، ج ۳، ص ۱۰۰) و نقل وافی از من لایحضره الفقیه (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج ۱۸، ص ۵۹۱)، عبارت «و نسیئته» نیز در متن روایت وجود داشته و این معامله نیز به صراحت تجویز شده است و از این رو صرف احتمال اینکه در نسخه صحیح، «نسیئته» نیز ذکر شده باشد، برای عدم امکان استدلال به روایت کافی است. البته اینکه صاحب عروه به نقل مشتمل بر کلمه «نسیئته» برای صحت معامله مدت دار تمسک کرده‌اند (یزدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۳۱) هم درست نیست؛ زیرا صحت این نقل نیز برای ما محرز نمی‌باشد.

ثانیاً، در این دو روایت و همه روایت‌هایی که در ادامه خواهد آمد، از معامله تفاضلی حیوان نهی شده است و به راستی احراز اینکه حیوان، فقط مثالی برای همه کالاهای غیرمکمل و موزون است و همه آنها همین حکم را دارند، بسیار دشوار می‌باشد. آیا به راستی حتی احتمال ندارد که میان حیوان با اسکناس و سهام شرکت‌ها و تجهیزات کارخانه‌ها و دیگر نمونه‌هایی که در آغاز مقاله برای معدودات بیان شد، تفاوت باشد و معامله حیوان در نظر شارع مقدس، خصوصیتی متفاوت با دیگر کالاهای غیرمکمل و موزون داشته باشد؟ این احتمال هست و صرف احتمال ناهمسانی حکم

حیوان با دیگر کالاهای غیرمکمل و موزون، برای عدم امکان تعدی از حکم مطرح شده در این روایت به دیگر کالاهای غیرمکمل و موزون کافی است؛ شاید از همین جهت است که شیخ طوسی (طوسی، ۱۴۰۷ق «الف»، ج ۳، ص ۴۸) و ابن زهره (ابن زهره، ۱۴۱۷ق، ص ۲۲۶) تنها در بیع حیوان، سخن از اشتراط نقدبودن معامله مطرح کرده‌اند.

ثالثاً، حتی اگر حیوان، مثالی برای همه کالاهای غیرمکمل و موزون باشد، دو روایت که در ادامه نقل می‌شوند، معامله مدت‌دار حیوانات به صورت تفاضلی را هم تجویز کرده‌اند و همین سبب می‌شود که یا میان این دو دسته روایت‌ها جمع عرفی کرده، روایات مانعه را حمل بر کراهت کنیم. همان‌گونه که در کلام علی ابن ابراهیم (به نقل از: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۱۹۲)، شیخ طوسی (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۲، ص ۸۹)، علامه حلی (علامه حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۰، ص ۱۴۷)، شهید اول (شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۲۹۴)، فیض کاشانی (فیض کاشانی، بی تا، ج ۳، ص ۶۲) و آیه الله بجنوردی (بجنوردی، ۱۴۱۹ق، ج ۵، ص ۱۰۴) مطرح شده است و یا اگر عرفی بودن این جمع پذیرفته نشود، این دو دسته روایت با یکدیگر تعارض و تساقط کرده، اطلاعات صحت عقود را مرجع بدانیم.

د) «الْحُسَيْنُ بْنُ سَعِيدٍ عَنْ حَمَادِ بْنِ عَيْسَى عَنْ حَرِيْزِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنِ الثَّوْبَيْنِ الرَّدِّيَيْنِ بِالثَّوْبِ الْمُرْتَفِعِ وَالْبَعِيرِ بِالْبَعِيرَيْنِ وَالِدَابَّةَ بِالدَّابَّتَيْنِ فَقَالَ كَرِهَ ذَلِكَ عَلَيَّ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَتَحْنُ نَكْرَهُهُ إِلَّا أَنْ يَحْتَلِفَ الصَّنْفَانِ... (طوسی، ۱۴۰۷ق «ب»، ج ۷، ص ۱۲۰). محمد بن مسلم گوید: از امام صادق علیه السلام درباره مبادله دو لباس بی کیفیت با یک لباس با کیفیت و یک شتر با دو شتر و یک جنبنده با دو جنبنده پرسیدم؟ ایشان فرمود: علی علیه السلام این معامله را نمی‌پسندید و ما نیز نمی‌پسندیم، مگر آنکه (عوضین) از دو جنس باشند».

ه) «عَنْهُ^۱ عَنْ صَفْوَانَ عَنِ ابْنِ مُسْكَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّهُ سُئِلَ عَنِ الرَّجُلِ يَقُولُ عَاوِضْنِي بِفَرَسِي فَرَسَكَ وَأَزِيدَكَ قَالَ فَلَا يَضْلُحُ وَلَكِنْ يَقُولُ أَغْطِيكَ بِفَرَسِكَ بِكَذَا وَكَذَا وَأَعْطِيكَ فَرَسِي بِكَذَا وَكَذَا (طوسی، ۱۴۰۷ق «ب»، ج ۷، ص ۱۲۰). ابن مسکان گوید: از امام

۱. نظر به اسناد قبلی روشن است که مرجع ضمیر، «حسین بن سعید اهوازی» است.

صادق علیه السلام در این باره پرسیده شد که شخصی (به دیگری) می گوید: اسبت را در مقابل اسبم و چیزی بیشتر با من مبادله کن؛ ایشان فرمود: (این معامله) صلاحیت ندارد؛ بلکه این گونه بگوید: اسبت را در مقابل فلان مبلغ به من بده و من نیز اسبم را در مقابل فلان مبلغ به تو می دهم.

سند و دلالت حدیث «د» و «ه»: سند این هر دو روایت به روشنی معتبر است و دلالت آنها نیز متوقف بر همان است که عرف، حیوان و لباس را که در روایت «د» مطرح شده تنها مثالی برای همه کالاهای غیرمکیل و موزون بدانند و از این دو مثال، به دیگر کالاهای غیرمکیل و موزون تعدی کند.

همچنین دلالت روایت «د» متوقف بر آن است که لفظ «کره»، ظهور در کراهت مصطلح (حکم غیرالزامی) یا اعم از کراهت مصطلح و حرمت (مطلق ناپسندبودن) نداشته باشد؛ بلکه همان گونه که برخی از بزرگان فرموده اند (اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۸، صص ۴۷۲ و ۴۸۲؛ خویی، ۱۴۱۸ق، ج ۴، ص ۲۷۹) ظهور در خصوص حرمت تکلیفی یا وضعی (بسته به ویژگی مسئله) داشته باشد.

نقد و بررسی دلالت روایت «د» و «ه»: گذشته از اشکال احراز نشدن مثال بودن حیوان و لباس برای همه کالاهای غیرمکیل و موزون و نیز مخالفت بسیاری از بزرگان با ظهور لفظ «کره» در خصوص حرمت (مجلسی اول، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۴۸۱ و ج ۷، ص ۵۱۴؛ مجلسی دوم، ۱۴۰۶ق، ج ۱۴، ص ۱۹۱؛ وحید بهبهانی، ۱۴۲۴ق، ج ۶، ص ۸۴؛ عاملی، ۱۴۱۹ق، ج ۱۳، ص ۲۳۷؛ نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۵، ص ۸۷؛ بروجردی، ۱۴۲۶ق، ج ۴، ص ۱۱۶؛ محقق داماد، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۳۲۹؛ شاهرودی، ۱۴۰۲ق، ج ۳، ص ۱۵۴؛ بجنوردی، ۱۴۱۹ق، ج ۵، ص ۱۲۹؛ خوانساری، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص ۳۰۴) و نیز دو روایت تجویز معامله مدت دار حیوانات به صورت تفاضلی که در ادامه نقل می شوند، اشکال اصلی به دلالت این روایت آن است که این دو روایت، مطلق معامله تفاضلی حیوان و لباس را ناپسند می شمارند؛ نه اینکه خصوص معامله مدت دار کالاهای غیرمکیل و موزون را باطل شمارد؛ این در حالی است که هم هیچ فقیهی به بطلان معامله تفاضلی و نقدی کالاهای غیرمکیل و موزون قایل نشده است و هم در موقفه منصور بن

حازم، مطلق معامله تفاضلی کالاهاى غيرمکيل و موزون تجویز شده است (طوسى، ۱۴۰۷ق «ب»، ج ۷، ص ۱۱۹)؛ از این رو اگر مثال بودن این روایت برای همه کالاهاى غيرمکيل و موزون پذیرفته شود، باید این روایت به قرینه ضرورت فقه و روایت منصور بن حازم بر کراهت حمل گردد. روشن است که حمل بر کراهت به دلیل این دو قرینه، با لفظ «لا يصلح» که در روایت «ه» به کار رفته است، هم ناسازگار نیست؛ زیرا پیش تر فقط ظهور این لفظ در معنای «بطلان» اثبات شد و این با امکان استعمال آن در معنای کراهت منافاتی ندارد و در برخی از روایت‌هاى دیگر نیز اتفاق افتاده است (کلینى، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۳۹۱)؛ بنابر اینها روشن می‌شود که دلالت هیچ‌یک از روایت‌هایی که برای بطلان معامله مورد بحث مورد تمسک قرار گرفته، پذیرفتنی نیست.

۳. دو دلیل صحت معامله مورد بحث در مورد حیوانات

همان گونه که پیش تر بیان شد، دو روایت بر تجویز معامله تفاضلی و مدت دار حیوانات هم جنس دلالت دارند که البته سند و دلالت آنها نیازمند بررسی بیشتر است:

الف) «أَبُو عَلِيٍّ الْأَشْعَرِيُّ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ الْكُوفِيِّ عَنِ عُثْمَانَ بْنِ عِيسَى عَنِ سَعِيدِ بْنِ يَسَارٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَنِ الْبُعِيرِ بِالْبُعَيْرِ بْنِ يَدًا يَدًا وَ نَسِيئَهُ فَقَالَ نَعَمْ لَا بَأْسَ إِذَا سَمَّيْتَ بِالْأَسْنَانِ جَدْعَيْنِ أَوْ ثَبِيئَيْنِ؛ ثُمَّ أَمَرَنِي فَحَطَطْتُ عَلَى النَّسِيئَةِ» (کلینى، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۱۹۱؛ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۲۸۰). سعید بن یسار گوید: از امام صادق علیه السلام درباره مبادله یک شتر با دو شتر هم به صورت نقدی و هم به صورت نسیه پرسیدم؟ ایشان فرمود: آری، چنانچه شش ساله و پنج ساله آن را تعیین کنی، اشکالی ندارد؛ سپس مرا امر فرمود و من نیز (کلمه) «نسیئه» را خط زدم.

بررسی سند حدیث: در این سند، تنها وثاقت «عثمان بن عیسی» روشن نیست و نیازمند بررسی است. وی اگرچه ابتدا از سران واقفه و منکران امامت حضرت رضا علیه السلام بود (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۳۰۰)، بنا به نقل کشی، از این اعتقاد باطل خود توبه کرد و به راه حق بازگشت و اصحاب اهل بیت علیهم السلام نیز او را در روایاتش متهم نمی‌دانستند (کشی، ۱۴۰۹ق، ص ۵۹۷).

گواه وثاقت وی در مقام نقل حدیث آن است که:

- کشی وی را طبق نظر برخی، از اصحاب اجماع می‌داند (کشی، ۱۴۰۹ق، ص ۵۵۶).
- شیخ طوسی، عمل اصحاب به روایات او را نقل می‌کند (طوسی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۱۵۰).
- ابن شهر آشوب وی را از ثقات حضرت موسی بن جعفر علیه السلام می‌شمارد (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق، ج ۴، ص ۳۲۵).

- صفوان بن یحیی از او نقل روایت می‌کند (طوسی، ۱۴۰۷ق «ب»، ج ۸، ص ۸) و طبق یک مبنای متقن رجالی که بزرگانی همچون آیه الله شیری زنجانی (شیری، بی تا، ج ۲۳، ص ۷۱۶۸) و آیه الله سیستانی (سیستانی، ۱۴۱۴ق، ص ۱۹) به آن قایل‌اند، اصل بر وثاقت مشایخ وی می‌باشد.

- بزرگانی چونان «احمد بن محمد بن عیسی» و نیز «حسین بن سعید» فراوان از وی نقل روایت کرده‌اند.^۱

- از روایان کتاب کامل الزیارات (ابن قولویه، ۱۳۹۸، ص ۱۱) و «تفسیر علی ابن ابراهیم قمی» (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، صص ۱۶۶ و ۳۷۱) است و آیه الله خویی مدت‌ها به وثاقت روایان کتاب اول و همواره به وثاقت روایان کتاب دوم معتقد بوده‌اند (خویی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۱، ص ۱۲۰).

کیفیت متن و دلالت حدیث: حضرت اگرچه لفظ «نسیئه» را در کلام خود به کار برده و معامله مدت‌دار را تجویز فرمودند، پس از آن به راوی - که روایت را نوشته بود - امر فرمود که کلمه «نسیئه» را خط بزند؛ دلیل این امر چه بوده است؟ به نظر می‌رسد همان گونه که شیخ صدوق در ادامه روایت فرموده‌اند (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۲۸۰)، دلیل امر حضرت «تقیه» بوده است؛ زیرا راوی با نگارش حدیث، زمینه شیوع آن را فراهم می‌کرده است؛ حال آنکه به احتمال قوی، فقیهان اهل سنت در آن زمان، به بطلان معامله مدت‌دار حیوانات هم جنس قایل بوده‌اند؛ زیرا علامه حلی از شافعی، ابوحنیفه و احمد بن حنبل - بنا بر یکی از دو گزارش از او - نقل می‌کند

۱. در کتب اربعه احمد بن محمد بن عیسی ۱۶۶ روایت و حسین بن سعید ۱۸۸ روایت از او نقل کرده‌اند.

که آنها این معامله را تنها در صورت نقدی بودن صحیح می‌دانسته‌اند (علامه حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۰، صص ۱۴۳-۱۴۴).

نظر به همین نکته، بعید نیست که روایت‌هایی که به نحوی، معامله حیوانات هم‌جنس را ناپسند می‌شمردند نیز برآمده از همین نکته تقیه باشند؛ بلکه مجلسی اول، این روایت را قرینه قطعی بر حمل همه روایت‌های اشتراط نقدی بودن بر تقیه دانسته است (مجلسی اول، ۱۴۰۶ق، ج ۷، ص ۲۸۴).

البته این احتمال ضعیف نیز وجود دارد که وجه امر حضرت به خط زدن واژه «نسیئه»، شدت کراهت معامله مدت‌دار باشد؛ به گونه‌ای که حضرت نخواسته‌اند جواز آن میان مؤمنین منتشر شود.

ب) «... عَلِيُّ بْنُ جَعْفَرٍ قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ الْحَيَوَانِ بِالْحَيَوَانِ بِنَسِيئِهِ وَ زِيَادَةَ دَرَاهِمٍ يَثْقُدُ الدَّرَاهِمَ وَ يُؤَخِّرُ الْحَيَوَانَ قَالَ إِذَا تَرَضِيَ فَلَا بَأْسَ» (علی بن جعفر، ۱۴۰۹ق، ص ۱۲۲؛ حمیری، ۱۴۱۳ق، ص ۲۶۳). علی بن جعفر گوید: از امام کاظم علیه السلام درباره معامله حیوان در مقابل حیوانی که با تأخیر تحویل داده می‌شود، به علاوه درهم‌هایی که نقد تحویل داده می‌شود، پرسیدم، ایشان فرمود اگر هر دو به این معامله راضی باشند، اشکالی ندارد. این شکل از معامله حیوان نیز اگرچه «یداً بید» نیست، در این روایت به صحت آن حکم شده است.

بررسی سند حدیث: این حدیث در دو منبع و با دو سند نقل شده که هر دو قابل تصحیح است:

منبع اول کتاب علی بن جعفر است که به نظر برخی از بزرگان از جمله آیه الله خویی (خویی، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۲۵۲)، شهید صدر (صدر، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۲۱۶) و آیه الله تبریزی (تبریزی، ۱۴۲۶ق، ج ۲، ص ۱۶۱)، صاحب وسائل به کتاب ایشان سند صحیح دارد و چون در وسائل نیز این روایت از این کتاب نقل شده است (حرّ عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۸، ص ۱۶۰)، صحت این سند ثابت می‌شود.

منبع دوم نیز کتاب قرب الإسناد است که روایت را از طریق نواده علی بن جعفر،

عبد الله بن حسن نقل می کند و اگرچه درباره او توثیق روشنی وجود ندارد، همین که راوی جلیل القدری مثل حمیری از او بیش از صد روایت در قرب الإسناد نقل می کند، طبق یک مبنای متقن رجالی، کاشف از آن است که عبد الله بن حسن از نگاه او ثقه بوده است؛ به ویژه آنکه حمیری در قرب الإسناد به تقویت إسناد روایاتی که نقل می کند، اهتمام ویژه داشت و از این رو به جمع آوری و نقل احادیث کم واسطه همت گماشته است؛ بنا بر اینها به نظر می رسد بر فرض روایت هایی که به عنوان دلیل بر بطلان یاد شدند، به خودی خود بر این معنا دلالت داشته باشند، در مقام جمع عرفی با این روایت ها باید بر کراهت یا تقیه حمل شوند.

۴. بررسی دو پاسخ دیگر به ادله بطلان

پاسخ های صحیح به دلالت احادیثی که برای اشتراط صحت معامله مورد بحث به نقد بودن مطرح شده بیان شد؛ ولی افزون بر اینها دو پاسخ دیگر نیز مطرح شده است:

پاسخ اول: بسیاری از بزرگان (شهید اول، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۱۱۹؛ بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۱۹، ص ۲۵۱؛ عاملی، ۱۴۱۹ق، ج ۱۴، ص ۲۸؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۳، ص ۳۵۹؛ بجنوردی، ۱۴۱۹ق، ج ۵، ص ۱۰۳؛ یزدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۳۰) برای صحت تبادل مدت دار کالاهای غیر مکیل و موزون هم جنس، به دو روایت معتبره ای تمسک کرده اند که ربا را به کالاهای مکیل و موزون اختصاص می دهند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۱۴۶؛ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۲۷۵؛ طوسی، ۱۴۰۷ق «ب»، ج ۷، صص ۱۹ و ۱۷).

نقد و بررسی: این استدلال صحیح به نظر نمی رسد؛ زیرا ممکن است منع از این معامله به سبب محذور ربا نباشد؛ بلکه همان گونه که مثلاً بیع صرف باید به صورت نقدی انجام شود (محقق حلّی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۴۲؛ علامه حلّی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲، ص ۳۶؛ شهید اول، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۷۰؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۴، ص ۴۴)، با اینکه بیع نسیه آن هم «ربا» نیست، در معامله مورد بحث نیز دلیلی بر ربا بودن معامله وجود ندارد.

پاسخ دوم: برخی از پژوهشگران بدون ذکر هیچ دلیلی، هر دو کالایی را که

در روایات یادشده از معامله مدت دار آنها سخن به میان آمده، یعنی حیوان و لباس را از کالاهای «مشاهد» دانسته، معدود بودن آن را نفی کرده‌اند و در نتیجه شمول این روایات نسبت به کالاهای معدود را منکر شده‌اند (شعب و قبولی درافشان، ۱۴۰۰؛ یوسفی و مادرشاهی، ۱۳۹۶).^۱

نقد و بررسی: اولاً، ظاهر عبارت بسیاری از فقیهان آن است که این دو کالا را معدود می‌دانند (شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۲۹۴؛ فیض کاشانی، بی تا، ج ۳، ص ۶۲؛ مجلسی دوم، ۱۴۰۶ق، ج ۱۱، ص ۱۵۱؛ کاشف الغطاء، ۱۴۲۲ق، ص ۱۹۳؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۳، ص ۳۶۱؛ خوانساری، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص ۲۵۶؛ خوبی، ۱۴۱۸ق، ج ۴، ص ۱۷۶؛ قمی، ۱۴۲۶ق، ج ۳، ص ۵۰۶) و از این رو حتی در بیان بزرگانی که استدلال به این روایت را قبول ندارند، با این نقد مواجه نشدیم که اساساً حیوان و لباس معدود نیستند تا بتوان به این روایات استدلال کرد.

ثانیاً، اگرچه در آرای برخی از فقیهان، شواهدی برای مشاهد بودن حیوان (انصاری، ۱۴۱۵ق «د»، ج ۴، ص ۲۱۷؛ یزدی، ۱۴۱۵ق، ص ۱۴۹؛ بجنوردی، ۱۴۱۹ق، ج ۵، ص ۴۲) و مذروع بودن لباس (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۵۷؛ فخر المحققین، ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص ۴۲۶؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص ۴۱۱) یافتیم، اما نکته مهم آن است که عمده فقیهانی که به اشتراط نقد بودن قایل شده‌اند، بستر این حکم را نه «معامله معدود»، بلکه مطلق «معامله کالاهای غیرمکیل و موزون» قرار داده‌اند (شهید اول به نقل از ابن جنید و ابن ابی عقیل، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۱۱۹؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۶۰۴؛ طوسی، ۱۴۰۰ق، ص ۳۷۷؛ سلار، ۱۴۰۴ق، ص ۱۸۰؛ سیستانی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۷۳)؛ از این رو در این مقاله نیز بیشتر از همین تعبیر (غیرمکیل و موزون) استفاده شده است؛ اگرچه در برخی از موارد از «معدودات» به عنوان مصداق بارز کالاهای غیرمکیل و موزون یاد شده است و در آرای فقیهان نیز این استعمال دیده می‌شود (کلینی به نقل از علی ابن ابراهیم، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۱۹۲؛ یزدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۳۰؛ اردبیلی، بی تا، ص ۴۳۲؛ یزدی، ۱۴۱۵ق، ص ۱۴۹؛ سیستانی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۷۳).

۱. البته این دو مقاله می‌کوشند ربا را در کالاهای معدود نیز اثبات کنند و نظرشان در نفی شمول روایات یادشده درباره کالاهای معدود آن است که عدم اشکال در معامله تفاضلی این کالاها به صورت نقدی را منکر شوند.

نتیجه گیری

اگرچه شماری از فقیهان مبادله مدت دار دو کالای غیرمکمل و موزون را باطل دانسته‌اند، با بررسی‌ها معلوم شد روایت‌هایی که برای اثبات آن اقامه شده، صلاحیت اثبات این مطلب را ندارند؛ زیرا یا شمول لفظ روایات (با نظر به مجموع نسخ روایات و دیگر قرینه‌ها)، نسبت به کالاهای غیرمکمل و موزن محرز نیست یا بیش از کراهت مبادله مدت دار را اثبات نمی‌کنند و یا نمی‌توان از احتمال تقیه در برخی از روایات چشم پوشید. بر فرض هم که حجیت این روایت‌ها پذیرفته شود، به معامله حیوان و لباس اختصاص دارند و از آنها نمی‌توان به معامله دیگر کالاهای غیرمکمل و موزون تعدی کرد؛ اما بر فرض که بطلان این معامله پذیرفته شود، دلیلی بر ربای معاملی بودن آن وجود ندارد؛ بنابراین پیشنهاد می‌شود برای جلوگیری از آنکه اطلاق مواد گوناگون قانون مدنی که صحت این قرارداد را تأیید می‌کند، به سبب روایات یادشده مخالف موازین فقهی تلقی نشود و طبق اصل چهارم قانون اساسی که اطلاق و عموم قوانین مخالف موازین فقهی را نامعتبر می‌شمارد، مردود دانسته نشود، صحت این دسته از قراردادها در اصلاحات قانون مدنی مورد تصریح قرار گیرد.

فهرست منابع

* قرآن کریم.

۱. آخوند خراسانی، محمد کاظم. (۱۴۰۶ق). حاشیه المکاسب (محقق: سید مهدی شمس‌الدین، چاپ اول). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۲. ابن حمزه، محمد بن علی. (۱۴۰۸ق). الوسيلة إلى نيل الفضيلة (محقق: محمد حسون، چاپ اول). قم: انتشارات کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی رحمته.
۳. ابن زهره، حمزه بن علی. (۱۴۱۷ق). غنية النزوع إلى علمي الأصول و الفروع (چاپ اول). قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۴. ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (۱۳۷۹ق). مناقب آل‌أبي طالب علیهم السلام (ج ۴، چاپ اول). قم: علامه.
۵. ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴ق). معجم مقانيس اللغة (محقق: عبد السلام محمد هارون، ج ۱ و ۳، چاپ اول). قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۶. ابن قولویه، جعفر بن محمد. (۱۳۹۸ق). کامل الزیارات (چاپ اول). نجف: دار المرتضویة.
۷. ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب (محقق: احمد فارس صاحب الجوائب، ج ۲ و ۳، چاپ سوم). بیروت: دارالفکر.
۸. اراکی، محمد علی. (۱۳۷۵). أصول الفقه (چاپ اول). قم: مؤسسه در راه حق.
۹. اردبیلی، احمد بن محمد. (۱۴۰۳ق). مجمع الفائدة والبرهان فی شرح إرشاد الأذهان (محققان: مجتبی عراقی، علی پناه اشتهاردی و حسین یزدی اصفهانی، ج ۱، ۵، ۸ و ۹، چاپ اول). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۰. اردبیلی، احمد بن محمد. (بی تا). زبدة البیان فی أحكام القرآن (محقق: محمد باقر بهبودی، چاپ اول). تهران: المکتبه الجعفریة لإحياء الآثار الجعفریة.
۱۱. انصاری، مرتضی بن محمد امین. (۱۴۱۵ق «الف»). الزکاة (محقق: گروه پژوهش در کنگره، چاپ اول). قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.

۱۲. انصاری، مرتضی بن محمد امین. (۱۴۱۵ق «ب»). الصلاة (محقق: گروه پژوهش در کنگره، ج ۱، چاپ اول). قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
۱۳. انصاری، مرتضی بن محمد امین. (۱۴۱۵ق «ج»). النکاح (محقق: گروه پژوهش در کنگره، چاپ اول). قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
۱۴. انصاری، مرتضی بن محمد امین. (۱۴۱۵ق «د»). المکاسب (محقق: گروه پژوهش در کنگره، ج ۱، چاپ اول). قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
۱۵. ایروانی، علی. (۱۴۲۲ق). الأصول فی علم الأصول (ج ۱، چاپ اول). قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۱۶. بجنوردی، سیدحسن. (۱۴۱۹ق). القواعد الفقهية (محققان: مهدی مهریزی و محمدحسن درایتی، ج ۵، چاپ اول). قم: الهادی ع.
۱۷. بحر العلوم، سید مهدی. (۱۴۲۷ق). مصابیح الأحکام (ج ۱، چاپ اول). قم: منشورات میثم التمار.
۱۸. بحرانی، یوسف. (۱۴۰۵ق). الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة (محققان: محمدتقی ایروانی و سید عبدالرزاق مفرم، ج ۱۹، چاپ اول). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۹. بروجردی، سید حسین. (۱۴۲۶ق). تبیان الصلاة (مقرر: علی صافی گلپایگانی، ج ۴، چاپ اول). قم: گنج عرفان للطباعة والنشر.
۲۰. بروجردی، سید حسین. (۱۴۱۵ق). نهاية الأصول (مقرر: حسینعلی منتظری، چاپ اول). تهران: نشر تفکر.
۲۱. تبریزی، جواد. (۱۳۸۷). دروس فی مسائل علم الأصول (ج ۲، چاپ دوم). قم: دار الصدیقه الشهيدة ع.
۲۲. تبریزی، جواد. (۱۴۲۶ق). تنقیح مبانی العروة (کتاب الطهارة) (ج ۲، چاپ اول). قم: دارالصدیقه الشهيدة ع.
۲۳. جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۱۰ق). تاج اللغة و صحاح العربية (محقق: احمد عبد الغفور عطار، ج ۳، چاپ اول). بیروت: دارالعلم للملایین.

۲۴. حائری یزدی، عبدالکریم. (۱۴۰۴ق). الصلاة (چاپ اول). قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۲۵. حائری یزدی، عبدالکریم. (۱۴۱۸ق). درر الفوائد (چاپ ششم). قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۲۶. حرّ عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة (محقق: گروه پژوهش مؤسسه آل‌البتیة، ج ۱۸، چاپ اول). قم: مؤسسه آل‌البتیة.
۲۷. حکیم، سیدمحسن. (۱۴۱۰ق). منهاج الصالحین (ج ۲، چاپ اول). بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
۲۸. حلّی، ابن ادريس. (۱۴۱۰ق). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی (ج ۲، چاپ دوم). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۹. حمیری، عبد الله بن جعفر. (۱۴۱۳ق). قرب الإسناد (محقق: گروه پژوهش مؤسسه آل‌البتیة، چاپ اول). قم: مؤسسه آل‌البتیة.
۳۰. حمیری، نشوان بن سعید. (۱۴۲۰ق). شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلوم (محققان: حسین بن عبد الله العمري، مطهر بن علی الاریانی و یوسف محمد عبدالله، ج ۱، چاپ اول). بیروت: دار الفکر المعاصر.
۳۱. خمینی، سیدروح‌الله. (۱۴۲۱ق). البیع (ج ۲، ۳ و ۵، چاپ اول). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
۳۲. خوانساری، سیداحمد. (۱۴۰۵ق). جامع المدارک فی شرح مختصر النافع (محقق: علی‌اکبر غفاری، ج ۱، ۳ و ۴، چاپ دوم). قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۳۳. خوئی، سیدابوالقاسم. (۱۴۱۸ق). فقه الشیعة (کتاب الطهارة) (مقرر: سیدمحمد مهدی موسوی خلخالی، ج ۲ و ۶، چاپ سوم). قم: مؤسسه آفاق.
۳۴. خوئی، سیدابوالقاسم. (۱۴۱۸ق). موسوعة الإمام الخوئی (ج ۳، ۴ و ۱۲، چاپ اول). قم: مؤسسه إحياء آثار الإمام الخوئی علیه السلام.
۳۵. خوئی، سیدابوالقاسم. (بی تا). مصباح الفقاهة (مقرر: محمد علی توحیدی، ج ۷). بی نا.

۳۶. خوئی، سیدابوالقاسم. (۱۴۰۹ق). معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرجال (ج ۱۱)، چاپ چهارم). قم: منشورات مدینه العلم.
۳۷. خویی، سیدابوالقاسم. (۱۴۱۰ق). منهاج الصالحین (ج ۲، چاپ بیست و هشتم). قم: منشورات مدینه العلم.
۳۸. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). مفردات ألفاظ القرآن (محقق: صفوان عدنان داودی، چاپ اول). لبنان - سوریه: دارالعلم.
۳۹. رشتی، میرزا حبیب الله. (۱۴۰۱ق). القضاء (محقق: سیداحمد حسینی، ج ۱، چاپ اول). قم: دار القرآن الکریم.
۴۰. سلار، حمزه بن عبد العزیز. (۱۴۰۴ق). المراسم العلویة و الأحکام النبویة (چاپ اول). قم: منشورات الحرمین.
۴۱. سید علی خان، ابن معصوم مدنی کبیر. (۱۳۸۴). الطراز الأول و الكناز لما علیه من لغة العرب المعول (محقق: مؤسسة آل البيت لإحياء التراث، ج ۴، چاپ اول). مشهد: مؤسسه آل البيت عليه السلام.
۴۲. سیستانی، سیدعلی. (۱۴۴۰ق). الربا (مقرر: سید هاشم هاشمی، چاپ اول). قم: انتشارات اسماعیلیان.
۴۳. سیستانی، سیدعلی. (۱۴۱۴ق). قاعده لا ضرر و لا ضرار. قم: دفتر حضرت آیت الله سیستانی.
۴۴. سیستانی، سیدعلی. (۱۴۱۷ق). منهاج الصالحین (ج ۲، چاپ پنجم). قم: دفتر حضرت آیت الله سیستانی.
۴۵. شاهرودی، سید محمود. (۱۴۰۲ق). الحج (ج ۳، چاپ اول). قم: انصاریان.
۴۶. شیرزی زنجانی، سید موسی. (بی تا). کتاب نکاح (ج ۱۹ و ۲۳، چاپ اول). قم: رأی پرداز.
۴۷. شعیب، میثم، قبولی درافشان، سید محمد تقی و حائری، سید محمد حسن. (۱۴۰۰). تأملی در انگاره عدم ربا در معدودات. پژوهش های فقهی، ۱۷(۳)، صص ۹۰۶-۹۳۷.
۴۸. شهید اول، محمد بن مکی عاملی. (۱۴۱۴ق). غایة المراد فی شرح نکت الإرشاد (محقق: رضا مختاری، ج ۲، چاپ اول). قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.

۴۹. شهید اول، محمد. (۱۴۱۷ق). الدروس الشرعية في فقه الإمامية (ج ۲ و ۳، چاپ دوم). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۵۰. شهید ثانی، زین الدین. (۱۴۱۰ق). الروضة البهية في شرح اللمعة الدمشقية (ج ۳ و ۷، چاپ اول). قم: کتاب فروشی داوری.
۵۱. شیرازی، محمد تقی. (۱۴۱۲ق). حاشية المكاسب (محقق: علی یزدی، ج ۱، چاپ اول). قم: منشورات الشریف الرضی.
۵۲. صدر، سید محمد باقر. (۱۴۰۸ق). بحوث في شرح العروة الوثقى (محقق: سید محمود هاشمی، ج ۳، چاپ دوم). قم: مجمع الشهد آیت الله الصدر العلمی.
۵۳. صدوق، محمد بن علی بن بابویه. (۱۴۱۳ق). من لا یحضره الفقیه (ج ۳ و ۴، چاپ دوم). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۵۴. صدوق، محمد بن علی بن بابویه. (۱۴۱۵ق). المقنع (چاپ اول). قم: مؤسسه امام هادی علیه السلام.
۵۵. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن (محقق: محمد جواد بلاغی، ج ۲، چاپ سیزدهم). تهران: انتشارات ناصر خسرو.
۵۶. طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷ق). المبسوط فی فقه الإمامية (ج ۲، چاپ سوم). تهران: المكتبة المرتضوية.
۵۷. طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۹۰ق). الاستبصار فيما اختلف من الأخبار (ج ۳، چاپ اول). تهران: دار الکتب الإسلامية.
۵۸. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۰ق). النهاية في مجرد الفقه والفتاوى (چاپ دوم). بیروت: دار الکتب العربی.
۵۹. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ق «الف»). الخلاف (ج ۳، چاپ اول). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۶۰. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ق «ب»). تهذیب الأحکام (ج ۱، ۲، ۷، ۸ و ۱۰، چاپ چهارم). تهران: دار الکتب الإسلامية.
۶۱. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۷ق). العدة في أصول الفقه (چاپ اول). قم: نشر محمد تقی علاقبندیان.

۶۲. عاملی، سیدجواد. (۱۴۱۹ق). مفتاح الكرامة فی شرح قواعد العلامة (محقق: محمدباقر خالصی، ج ۱۳ و ۱۴، چاپ اول). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۶۳. عاملی، محمد بن علی. (۱۴۱۱ق). مدارک الأحكام فی شرح عبادات شرائع الإسلام (محقق: گروه پژوهش مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ج ۷، چاپ اول). بیروت: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۶۴. علامه حلّی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۲ق). منتهی المطلب فی تحقیق المذهب (ج ۱، چاپ اول). مشهد: مجمع البحوث الإسلامية.
۶۵. علامه حلّی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳ق). قواعد الأحكام فی معرفة الحلال و الحرام (ج ۲، چاپ اول). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۶۶. علامه حلّی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۴ق). تذکرة الفقهاء (ج ۱۰، ۱۲ و ۱۶، چاپ اول). قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۶۷. علی بن جعفر علیه السلام. عریضی. (۱۴۰۹ق). مسائل علی بن جعفر و مستدرکاتها (محقق: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، چاپ اول). قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۶۸. فاضل اصفهانی، محمد بن حسن. (۱۴۱۶ق). كشف اللثام والإبهام عن قواعد الأحكام (ج ۱ و ۴، چاپ اول). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۶۹. فتحی نیا، مهدی. (۱۳۸۷). طرح دو سوال درباره ربا در موزونات و معدودات. فقه اهل بیت علیهم السلام، ۱۴ (۵۴)، صص ۲۲۱-۲۲۶.
۷۰. فخرالمحققین، محمد بن حسن بن یوسف. (۱۳۸۷ق). ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد (محققان: سیدحسین موسوی کرمانی، علی پناه اشتهازدی و عبدالرحیم بروجردی، ج ۱ و ۴، چاپ اول). قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۷۱. فراهیدی، خلیل ابن احمد. (۱۴۱۰ق). العین (محققان: دکتر مهدی مخزومی و دکتر ابراهیم سامرائی، ج ۷، چاپ دوم). قم: نشر هجرت.
۷۲. فیض کاشانی، محمد محسن. (۱۴۰۶ق). الوافی (محقق: ضیاءالدین حسینی اصفهانی، ج ۱۸، چاپ اول). اصفهان: کتابخانه امام امیر المؤمنین علی علیه السلام.
۷۳. فیض کاشانی، محمد محسن. (بی تا). مفاتیح الشرائع (ج ۳، چاپ اول). قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی علیه السلام.

۷۴. فیومی، احمد بن محمد. (بی تا). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی (ج ۲، چاپ اول). قم: منشورات دار الرضی.
۷۵. قمی، سید تقی. (۱۴۲۶ق). مبانی منهاج الصالحین (محقق: عباس حاجیانی، ج ۳، چاپ اول). قم: منشورات قلم الشرق.
۷۶. قمی، علی بن ابراهیم. (۱۴۰۴ق). تفسیر القمی (محقق: موسوی جزائری، ج ۱، چاپ سوم). قم: دار الکتب.
۷۷. کاشف الغطاء، حسن بن جعفر. (۱۴۲۲ق). أنوار الفقاهة (کتاب البیع) (چاپ اول). نجف: مؤسسه کاشف الغطاء.
۷۸. کرکی، علی بن حسین. (۱۴۱۴ق). جامع المقاصد فی شرح القواعد (محقق: گروه پژوهش مؤسسه آل‌البتین، ج ۴، چاپ دوم). قم: مؤسسه آل‌البتین.
۷۹. کشی، محمد بن عمر. (۱۴۰۹ق). اختیار معرفة الرجال (چاپ اول). مشهد: مؤسسه نشر دانشگاه فردوسی.
۸۰. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی (محقق: علی اکبر غفاری، ج ۳، ۴ و ۵، چاپ چهارم). تهران: دار الکتب الإسلامية.
۸۱. مجلسی اول، محمد تقی بن مقصود علی. (۱۴۰۶ق). روضة المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه (محققان: سید حسین موسوی کرمانی، علی پناه اشتهاردی و سید فضل الله طباطبایی، ج ۱ و ۷، چاپ دوم). قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانپور.
۸۲. مجلسی دوم، محمد باقر بن محمد تقی. (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار (ج ۶۲، چاپ دوم). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۸۳. مجلسی دوم، محمد باقر بن محمد تقی. (۱۴۰۶ق). ملاذ الأخیار فی فهم تهذیب الأخبار (محقق: سید مهدی رجائی، ج ۱۱ و ۱۴، چاپ اول). قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۸۴. محقق حلّی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۷ق). المعتبر فی شرح المختصر (محققان: محمد علی حیدری، سید مهدی شمس الدین، سید ابو محمد مرتضوی و سید علی موسوی، ج ۱، چاپ اول). قم: مؤسسه سید الشهداء.

۸۵. محقق حلّی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۸ق). شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام (محقق: عبد الحسین محمدعلی بقال، ج ۲، چاپ دوم). قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۸۶. محقق داماد، سیدمحمد. (۱۴۰۱ق). الحج (مقرر: عبد الله جوادی آملی، ج ۲ و ۳، چاپ اول). قم: چاپخانه مهر.
۸۷. محقق داماد، سیدمحمد. (۱۴۱۶ق). الصلاة (مقرران: محمد مؤمن و عبد الله جوادی طبری آملی، ج ۱، چاپ دوم). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۸۸. مرتضی زبیدی، سیدمحمد بن محمد. (۱۴۱۴ق). تاج العروس من جواهر القاموس (محقق: علی شیری، ج ۴، چاپ اول). بیروت: دار الفکر.
۸۹. مصطفوی، حسن. (۱۴۰۲ق). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم (ج ۶ و ۹، چاپ اول). تهران: مرکز الکتاب للترجمة والنشر.
۹۰. مفید، محمد بن محمد بن نعمان. (۱۴۱۳ق). المقنعة (چاپ اول). قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
۹۱. میرزای قمی، ابوالقاسم بن محمدحسن. (۱۴۱۳ق). جامع الشتات فی أجوبة السؤالات (محقق: مرتضی رضوی، ج ۲، چاپ اول). تهران: مؤسسه کیهان.
۹۲. نائینی، محمدحسین. (۱۳۷۳ق). منية الطالب فی حاشية المکاسب (مقرر: موسی بن محمد نجفی خوانساری، ج ۱، چاپ اول). تهران: المکتبة المحمدية.
۹۳. نائینی، محمدحسین. (۱۴۱۳ق). المکاسب و البیع (مقرر: میرزا محمد تقی آملی، ج ۲، چاپ اول). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۹۴. نجاشی، احمد بن علی. (۱۴۰۷ق). فهرست أسماء مصنفي الشيعة (رجال النجاشي) (محقق: سید موسی شبیری زنجانی). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۹۵. نجفی، محمد حسن. (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام (محققان: عباس قوچانی و علی آخوندی، ج ۲۱، ۲۳، ۲۴ و ۲۹، چاپ هفتم). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۹۶. نراقی، احمد بن محمد مهدی. (۱۴۱۵ق). مستند الشيعة فی أحكام الشريعة (ج ۱ و ۱۵، چاپ اول). قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.

۹۷. نراقی، احمد بن محمد مهدی. (۱۴۱۷ق). عوائد الأيام فی بیان قواعد الأحکام و مهمات مسائل الحلال و الحرام (چاپ اول). قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۹۸. وحید بهبهانی، محمدباقر بن محمد اکمل. (۱۴۲۴ق). مصابیح الظلام (محقق: گروه پژوهش مؤسسه علامه مجدد وحید بهبهانی، ج ۶، چاپ اول). قم: مؤسسه العلامة المجدد الوحيد البهبهانی.
۹۹. همدانی، رضا. (۱۴۱۶ق). مصباح الفقیه (محققان: محمد باقری، نورعلی نوری، محمد میرزائی و سید نور الدین جعفریان، ج ۱، چاپ اول). قم: مؤسسه الجعفریة لإحياء التراث و مؤسسه النشر الإسلامی.
۱۰۰. یوسفی، احمدعلی؛ مادرشاهی، محمد. (۱۳۹۶). ابهام‌زدایی فقهی از ربای معاملی در معدودات مثلی و آثار آن در نظام پولی و مالی. فقه و تاریخ تمدن، شماره ۵۴، صص ۱۰۶-۱۳۰.
۱۰۱. یزدی، سیدمحمد کاظم. (۱۴۱۴ق). تکملة العروة الوثقی (محقق: سید محمدحسین طباطبایی، ج ۱، چاپ اول). قم: کتاب‌فروشی داوری.
۱۰۲. یزدی، سیدمحمد کاظم. (۱۴۱۵ق). سؤال و جواب (محققان: سید مصطفی محقق، سیدمحمد مدنی بجستانی و سیدحسن وحدتی شبیری، چاپ اول). تهران: مرکز نشر العلوم الإسلامی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

References

* The Holy Qur'an.

1. Akhund Khorasani, M. K. (1986). *Hashiyat al-Makasib* (S. M. Shams al-Din, Ed.; 1st ed.). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic]
2. Ali bin Ja'far, R. (2000). *Masail Ali bin Ja'far wa Mustadrakatuha* (1st ed.). Qom: Alulbayt Institute. [In Arabic]
3. Allamah Helli, H. bin Y. (2014). *Muntaha al-Matlub fi Tahqiq al-Madhhab* (Vol. 1, 1st ed.). Mashhad: Majma' al-Buhuth al-Islamiyah. [In Arabic]
4. Allamah Helli, H. bin Y. (2015). *Qawa'id al-Ahkam fi Ma'rifat al-Halal wa al-Haram* (Vol. 2, 1st ed.). Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
5. Allamah Helli, H. bin Y. (2016). *Tadhkirah al-Fuqaha'* (Vol. 10, 12 & 16, 1st ed.). Qom: Alulbayt Institute. [In Arabic]
6. Ameli, M. bin A. (2011). *Madarik al-Ahkam fi Sharh 'Ibadat Shara'i' al-Islam* (Vol. 7, 1st ed.). Beirut: AlulBayt Institute. [In Arabic]
7. Ameli, S. J. (2023). *Miftah al-Karamah fi Sharh Qawa'id al-'Alamah* (M. Khalesi, Ed., Vol. 13 & 14, 1st ed.). Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
8. Ansari, M. M. A. (1995 "a"). *Al-Zakat* (Research Group at the Congress, Ed.; 1st ed.). Qom: The World Congress of Commemoration of Sheikh Azam Ansari. [In Arabic]
9. Ansari, M. M. A. (1995 "b"). *Al-Salat* (Research Group at the Congress, Ed.; Vol. 1, 1st ed.). Qom: The World Congress of Commemoration of Sheikh Azam Ansari. [In Arabic]
10. Ansari, M. M. A. (1995 "c"). *Al-Nikah* (Research Group at the Congress, Ed.; 1st ed.). Qom: The World Congress of Commemoration of Sheikh Azam Ansari. [In Arabic]
11. Ansari, M. M. A. (1995 "d"). *Al-Makasib* (Research Group at the Congress, Ed.; Vol. 1, 1st ed.). Qom: The World Congress of Commemoration of Sheikh Azam Ansari. [In Arabic]

12. Araki, M. A. (1956). *Usul al-Fiqh* (1st ed.). Qom: Institute in the Path of Truth. [In Arabic]
13. Ardabili, A. M. (1983). *Majma' al-Faida wal-Burhan fi Sharh Irshad al-Adhhan* (M. Iraqi, A. P. Ishtihardi, & H. Y. Esfahani, Eds.; Vols. 1, 5, 8, and 9, 1st ed.). Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
14. Ardabili, A. M. (n.d.). *Zubdat al-Bayan fi Ahkam al-Quran* (M. B. Behboudi, Ed.; 1st ed.). Tehran: Al-Maktabah al-Ja'fariyyah for Reviving Ja'fari Works. [In Arabic]
15. Bahr al-Ulum, S. M. (2007). *Masabih al-Ahkam* (Vol. 1, 1st ed.). Qom: Publications of Meysam al-Tammar. [In Arabic]
16. Bahrani, Y. (1985). *Al-Hadaeq al-Nadirah fi Ahkam al-Itrah al-Tahirah* (M. T. Irvani & S. A. Muqarram, Eds.; Vol. 19, 1st ed.). Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
17. Bojnourdi, S. H. (1999). *Al-Qawa'id al-Fiqhiyyah* (M. Mehrizi & M. H. Darayati, Eds.; Vol. 5, 1st ed.). Qom: Al-Hadi. [In Arabic]
18. Boroujerdi, S. H. (1995). *Nihayat al-Usul* (H. A. Montazeri, Rec.; 1st ed.). Tehran: Nashr Tafakkur. [In Arabic]
19. Boroujerdi, S. H. (2006). *Tibyan al-Salat* (A. S. Golpayegani, Rec.; Vol. 4, 1st ed.). Qom: Ganj Erfan le Taba'ah va al-Nashr. [In Arabic]
20. Fadl Isfahani, M. bin H. (2016). *Kashf al-Litham wa al-Ibtiham 'an Qawa'id al-Ahkam* (Vol. 1 & 4, 1st ed.). Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
21. Fakh al-Muhaqqiqin, M. b. H. b. Yusuf. (1967). *Idhāh al-Fawā'id fī Sharḥ Mushkilāt al-Qawā'id* (S. H. Mousavi Kermani, A. Eshtihardi, & A. Boroujerdi, Ed., Vols. 1 & 4, 1st ed.). Qom: Ismailian Institute. [In Arabic]
22. Farahidi, K. b. A. (1989). *Al-'Ayn* (M. Makhzumi., & E. Samera'ei, Ed., Vol. 7, 2nd ed.). Qom: Hijrat Publishing. [In Arabic]
23. Fathinia, M. (2008). Two questions about usury in weights and measures. *Fiqh Ahl al-Bayt, 14(54)*, pp. 221-226. [In Persian]
24. Fayumi, A. b. M. (n.d.). *Al-Misbah al-Munir fi Gharib al-Sharh al-Kabir lil-Rafi'i* (Vol. 2, 1st ed.). Qom: Dar al-Rida Publications.

25. Fayz Kashani, M. M. (n.d.). *Mafatih al-Shara'i* (Vol. 3, 1st ed.). Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafi Library & Publications.
26. Feyz Kashani, M. M. (1985). *Al-Wafi* (Researcher: Z. H. Esfahani, Vol. 18, 1st ed.). Isfahan: Imam Amir al-Mu'minin Ali Library. [In Arabic]
27. Haeri Yazdi, A. K. (1985). *Al-Salat* (1st ed.). Qom: Intisharat Daftar Tablighat Islamiyyah Hawzah Ilmiyyah Qom. [In Arabic]
28. Haeri Yazdi, A. K. (1999). *Durar al-Fawa'id* (6th ed.). Qom: Mu'assasah al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
29. Hakim, S. M. (1989). *Minhaj al-Salihin* (Vol. 2, 1st ed.). Beirut: Dar al-Ta'aruf lil-Matbuat. [In Arabic]
30. Hamadani, R. (1995). *Misbah al-Faqih* (M. Bagheri., N. Noori., M. Mirzaei., & S. N. Jafarian, Eds., Vol. 1, 1st ed.). Qom: Al-Ja'fariyah Institute for Reviving Heritage & Islamic Publishing Institute. [In Arabic]
31. Hameiri, A. J. (1995). *Qurb al-Asnad* (Research Group of Alulbayt Institute, Ed.) (1st ed.). Qom: Mu'assasah Alulbayt. [In Arabic]
32. Hameiri, N. S. (2002). *Shams al-Ulum wa Dawat Kalam al-Arab min al-Kulum* (H. b. A. Al-Umari, M. b. A. Al-Aryani, & Y. M. Abdullah, Eds.) (Vol. 1, 1st ed.). Beirut: Dar al-Fikr al-Mu'asir. [In Arabic]
33. Helli, I. I. (1989). *Al-Sarair al-Hawi li-Tahrir al-Fatawa* (Vol. 2, 2nd ed.). Qom: Daftar Intisharat Islami. [In Arabic]
34. Hur Ameli, M. H. (1988). *Tafsir Wusul al-Shi'ah ila Tahsil Masail al-Shari'ah* (Research Group of Al-Albayt Institute, Ed.) (Vol. 18, 1st ed.). Qom: Mu'assasah Alulbayt. [In Arabic]
35. Ibn Faris, A. (1984). *Mu'jam Maqayis al-Lugha* (A. S. M. Haroun, Ed.; Vols. 1 & 3, 1st ed.). Qom: Publications of the Islamic Propagation Office of the Seminary of Qom. [In Arabic]
36. Ibn Hamza, M. A. (1988). *Al-Waseela ila Nayl al-Fadeela* (M. Hassoun, Ed.; 1st ed.). Qom: Publications of Ayatollah Mar'ashi Najafi Library. [In Arabic]
37. Ibn Manzur, M. M. (1994). *Lisan al-Arab* (A. F. S. al-Jawa'ib, Ed.; Vols. 2 and 3, 3rd ed.). Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]

38. Ibn Qulawayh, J. M. (1978). *Kamil al-Ziyarat* (1st ed.). Najaf: Dar al-Murtadha. [In Arabic]
39. Ibn Shahr Ashub, M. A. (1960). *Manaqib Aal Abi Talib* (Vol. 4, 1st ed.). Qom: Allameh. [In Arabic]
40. Ibn Zuhra, H. A. (1997). *Ghunyat al-Nuzou' ila Ilmi al-Usool wal-Furu'* (1st ed.). Qom: Imam Sadiq Institute. [In Arabic]
41. Irvani, A. (2002). *Al-Usool fi Ilm al-Usool* (Vol. 1, 1st ed.). Qom: Islamic Propagation Office of the Seminary of Qom. [In Arabic]
42. Jowhari, I. H. (1991). *Taj al-Lughah wa Sahah al-'Arabiyyah* (A. A. Attar, Ed.) (Vol. 3, 1st ed.). Beirut: Dar al-Ilm lil-Malayin. [In Arabic]
43. Karaki, A. b. H. (1993). *Jami' al-Maqasid fi Sharh al-Qawa'id* (Alulbayt Institute Research Group, Ed., Vol. 4, 2nd ed.). Qom: Al al-Bayt Institute. [In Arabic]
44. Kashi, M. b. O. (1988). *Ikhtiyar Ma'rifat al-Rijal* (1st ed.). Mashhad: Ferdowsi University Press. [In Arabic]
45. Kashif al-Ghita, H. b. J. (2001). *Anwar al-Fiqahah (Kitab al-Bay')* (1st ed.). Najaf: Kashif al-Ghita Institute. [In Arabic]
46. Khansari, S. A. (1986). *Jame' al-Madarik fi Sharh Mukhtasar al-Nafi'* (A. A. Ghaffari, Ed.) (Vols. 1, 3, & 4, 2nd ed.). Qom: Isma'iliyan Institute. [In Arabic]
47. Khoei, S. A. (1987). *Mu'jam Rijal al-Hadith wa Tafsir Tabaqat al-Rijal* (Vol. 11, 4th ed.). Qom: Manshurat Madinat al-Ilm. [In Arabic]
48. Khoei, S. A. (1988). *Minhaj al-Salihin* (Vol. 2, 28th ed.). Qom: Manshurat Madinat al-Ilm. [In Arabic]
49. Khoei, S. A. (1997). *Fiqh al-Shi'ah* (Kitab al-Taharah) (S. M. M. Khalkhali, Ed.) (Vols. 2 & 6, 3rd ed.). Qom: Afaaq Institute. [In Arabic]
50. Khoei, S. A. (1997). *Mawsu'at al-Imam al-Khoei* (Vols. 3, 4, & 12, 1st ed.). Qom: Mu'assasah Ihya' Athar al-Imam al-Khoei. [In Arabic]
51. Khoei, S. A. (n.d.). *Misbah al-Fuqaha'* (M. A. Towhidi, Ed.) (Vol. 7).

52. Khomeini, S. R. (2002). *Al-Bay'* (Vols. 2, 3, & 5, 1st ed.). Tehran: Mo'asseseh Tanzim va Nashr Athar Imam Khomeini. [In Arabic]
53. Kuleyni, M. b. Y. (1987). *Al-Kafi* (A. Ghafari, Ed., Vols. 3, 4, & 5, 4th ed.). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyah. [In Arabic]
54. Majlesi Dowom, M. B. (1983). *Bihar al-Anwar* (Vol. 62, 2nd ed.). Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
55. Majlesi Dowom, M. B. (1986). *Miladh al-Akhyar fi Fahm Tahdhib al-Akhbar* (S. R. Raja'i, Ed., Vols. 11 & 14, 1st ed.). Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafi Library & Publications. [In Arabic]
56. Majlesi I, M. b. M. (1986). *Rawdat al-Muttaqin fi Sharh Man La Yahduruhu al-Faqih* (S. H. Mousavi Kermani., A. Eshtihardi, & S. F. Tabataba'i, Eds., Vols. 1 & 7, 2nd ed.). Qom: Islamic Cultural Institute of Kushanpur. [In Arabic]
57. Mirza Qomi, A. (1992). *Jami' al-Shatat fi Ajwibat al-Su'alat* (M. Razavi, Ed., Vol. 2, 1st ed.). Tehran: Keyhan Institute. [In Arabic]
58. Morteza Zobeidi, S. M. (1993). *Taj al-Arus min Jawahir al-Qamus* (A. Shiri, Vol. 4, 1st ed.). Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
59. Mostafavi, H. (1982). *Al-Tahqiq fi Kalimat al-Qur'an al-Karim* (Vols. 6 & 9, 1st ed.). Tehran: Center for Book Translation and Publication. [In Arabic]
60. Mufid, M. (1992). *Al-Muqni'ah* (1st ed.). Qom: World Congress of Sheikh Mufid. [In Arabic]
61. Muhaqqiq Damad, S. M. (1981). *Al-Hajj* (A. Jawadi Amoli, Ed., Vols. 2 & 3, 1st ed.). Qom: Mehr Printing House. [In Arabic]
62. Muhaqqiq Damad, S. M. (1996). *Al-Salat* (M. Momen., & A. Jawadi Tabari Amoli, Eds., Vol. 1, 2nd ed.). Qom: Islamic Publishing Office. [In Arabic]
63. Muhaqqiq Helli, J. (1987). *Al-Mu'tabar fi Sharh al-Mukhtasar* (M. Heidari, S. M. Shams al-Din, S. A. Mortazavi, & S. A. Mousavi, Eds., Vol. 1, 1st ed.). Qom: Sayyid al-Shuhada Institute. [In Arabic]
64. Muhaqqiq Helli, J. (1988). *Sharayi' al-Islam fi Masa'il al-Halal wa al-Haram* (A. H. M. Ali Baqir, Ed., Vol. 2, 2nd ed.). Qom: Ismailian Institute. [In Arabic]

65. Na'ini, M. H. (1953). *Minyat al-Talib fi Hashiyat al-Makasib* (M. Najafi Khonsari, Ed., Vol. 1, 1st ed.). Tehran: Al-Maktabah al-Muhammadiyah. [In Arabic]
66. Na'ini, M. H. (1992). *Al-Makasib wa al-Bay'* (M. T. Amoli, Ed., Vol. 2, 1st ed.). Qom: Islamic Publishing Office. [In Arabic]
67. Najafi, M. H. (1984). *Jawahir al-Kalam fi Sharh Sharayi' al-Islam* (A. Quchani., & A. Akhundi, Eds., Vols. 21, 23, 24, & 29, 7th ed.). Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
68. Najashi, A. (1987). *Fihrist Asma' Musannifi al-Shi'ah (Rijal al-Najashi)* (S. M. Shubayri Zanjani, Ed.). Qom: Islamic Publishing Office. [In Arabic]
69. Naraghi, A. (1995). *Mustanad al-Shi'ah fi Ahkam al-Shari'ah* (Vols. 1 & 15, 1st ed.). Qom: Al al-Bayt Institute. [In Arabic]
70. Naraghi, A. (1997). *Awad al-Ayyam fi Bayan Qawa'id al-Ahkam wa Muhimmat Masa'il al-Halal wa al-Haram* (1st ed.). Qom: Islamic Propagation Office of the Seminary of Qom. [In Arabic]
71. Qomi, A. b. I. (1984). *Tafsir al-Qomi* (M. Jazaeri, Vol. 1, 3rd ed.). Qom: Dar al-Kitab. [In Arabic]
72. Qomi, S. T. (2005). *Mabani Minhaj al-Salihin* (A. Hajiani, Ed., Vol. 3, 1st ed.). Qom: Qalam al-Sharq Publications. [In Arabic]
73. Raghیب Isfahani, H. M. (1993). *Mufredat Alfaz al-Qur'an* (S. A. Dawoodi, Ed.) (1st ed.). Lebanon - Syria: Dar al-Ilm. [In Arabic]
74. Rashti, M. H. (1982). *Al-Qada'* (S. A. Hosseini, Ed.) (Vol. 1, 1st ed.). Qom: Dar al-Quran al-Karim.
75. Sadr, S. M. B. (2011). *Bahuth fi Sharh al-'Urwah al-Wuthqa* (M. Hashemi, Ed., Vol. 3, 2nd ed.). Qom: Majma' al-Shahid Ayatollah al-Sadr al-Ilmi. [In Arabic]
76. Saduq, M. bin A. bin Babawayh. (2013). *Man La Yahduruhu al-Faqih* (Vol. 3 & 4, 2nd ed.). Qom: Dafater Intisharat Islami. [In Arabic]

77. Saduq, M. bin A. bin Babawayh. (2015). *Al-Muqni'* (1st ed.). Qom: Imam Hadi Institute. [In Arabic]
78. Salar, H. A. A. (1983). *Al-Marasim al-Ilawiyyah wa al-Ahkam al-Nabawiyyah* (1st ed.). Qom: Manshurat al-Haramayn. [In Arabic]
79. Sayyid Ali Khan, I. M. (2005). *Al-Taraz al-Awwal wa al-Kunaz lima 'Aliyah min Lughat al-'Arab al-Ma'ul* (Mu'sisah Alulbayt le Ihya al-Torath, Ed.) (Vol. 4, 1st ed.). Mashhad: Mo'asseseh Alulbayt. [In Arabic]
80. Shahid Awwal, M. (2016). *Al-Durus al-Shar'iyyah fi Fiqh al-Imamiyyah* (Vol. 2 & 3, 2nd ed.). Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
81. Shahid Awwal, M. A. (2013). *Ghayat al-Murad fi Sharh Nukat al-Irsyad* (R. Mokhtari, Ed., Vol. 2, 1st ed.). Qom: Publications of Islamic Propagation Office of Qom Seminary. [In Arabic]
82. Shahid Thani, Z. (2011). *Al-Rawdat al-Bahiyyah fi Sharh al-Lum'ah al-Dimashqiyyah* (Vol. 3 & 7, 1st ed.). Qom: Davari Bookstore. [In Arabic]
83. Shahroudi, S. M. (1983). *Al-Hajj* (Vol. 3, 1st ed.). Qom: Ansarian. [In Arabic]
84. Shirazi, M. T. (2015). *Hashiyah al-Makasib* (A. Yazdi, Ed., Vol. 1, 1st ed.). Qom: Nashr al-Sharif al-Radhi. [In Arabic]
85. Shoaib, M., Qa'buli Dorafshan, S. M. T., & Haeri, S. M. H. (2021). Reflection on the denial of riba in Ma'dudat. *Islamic Jurisprudence Research*, 17(3), 906-937. [In Persian]
86. Shobeiri Zanjani, S. M. (n.d.). *Kitab Nikah* (Vols. 19 & 23, 1st ed.). Qom: Raypardaz. [In Arabic]
87. Sistani, S. A. (1993). *Qaidat La Zarah wa La Dirar*. Qom: Ayatollah Sistani Office. [In Arabic]
88. Sistani, S. A. (2000). *Minhaj al-Salihin* (Vol. 2, 5th ed.). Qom: Ayatollah Sistani Office. [In Arabic]
89. Sistani, S. A. (2019). *Al-Riba* (S. H. Hashemi, Ed.) (1st ed.). Qom: Ismailiyan Publications. [In Arabic]
90. Tabarsi, F. bin H. (1993). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Quran* (M. J. Balaghi, Ed., Vol. 2, 13th ed.). Tehran: Naser Khosrow Publications. [In Arabic]

91. Tabrizi, J. (2005). *Tanqih Mabani al-'Urwah* (Kitab al-Taharah) (Vol. 2, 1st ed.). Qom: Dar al-Siddiqah al-Shahidah. [In Arabic]
92. Tabrizi, J. (2008). *Lessons in Usul al-Fiqh* (Vol. 2, 2nd ed.). Qom: Dar al-Siddiqah al-Shahidah. [In Arabic]
93. Tusi, M. bin H. (2001). *Al-Nihayah fi Mujarrad al-Fiqh wa al-Fatawa* (2nd ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-Arabi. [In Arabic]
94. Tusi, M. bin H. (2007). *Al-Khilaf* (Vol. 3, 1st ed.). Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
95. Tusi, M. bin H. (2007). *Tahdhib al-Ahkam* (Vol. 1, 2, 7, 8 & 10, 4th ed.). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
96. Tusi, M. bin H. (2014). *Al-Istibsar fi ma Ikhtalafa min al-Akhbar* (Vol. 3, 1st ed.). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
97. Tusi, M. bin H. (2016). *Al-Uddah fi Usul al-Fiqh* (1st ed.). Qom: Muhammad Taqi Alaqqbandiyan Publications. [In Arabic]
98. Tusi, M. bin H. (2029). *Al-Mabsut fi Fiqh al-Imamiyyah* (Vol. 2, 3rd ed.). Tehran: Al-Maktabah al-Mortazawiyah. [In Arabic]
99. Wahid Behbahani, M. (2003). *Masabih al-Zulam* (Institute of Allameh Wahid Behbahani, Vol. 6, 1st ed.). Qom: Allameh Wahid Behbahani Institute. [In Arabic]
100. Yazdi, S. M. K. (1993). *Takmilat al-Urwat al-Wuthqa* (S. M. Tabataba'i, Ed., Vol. 1, 1st ed.). Qom: Dawari Bookstore. [In Arabic]
101. Yazdi, S. M. K. (1994). *Su'al wa Jawab* (S. M. Mohaqqiq., S. M. Madani Bejestani, & S. H. Wahdati Shubayri, Eds., 1st ed.). Tehran: Center for the Publication of Islamic Sciences. [In Arabic]
102. Yousefi, A. A., & Madarshahi, M. (2017). Removing the jurisprudential ambiguity of transactional usury in like-for-like quantities and its impact on the monetary and financial system. *Fiqh and History of Civilization*, (54), pp.106-130. [In Persian]